

Розділ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 378(092):2(477.53)

Л. Л. БАБЕНКО

м. Полтава

babenko_clio@ukr.net

ПРОФЕСОР В. О. ЩЕПОТЬЄВ У ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ ПОЛТАВИ

Стаття присвячена життю і діяльності відомого педагога, науковця, релігійного і культурного діяча професора Володимира Олександровича Щепотьєва. Працюючи у Полтаві, він пройшов шлях від учителя словесності гімназії до професора української літератури, ректора Полтавського інституту народної освіти. Він виявляв великий інтерес до релігійного життя, брав участь у створенні Православного церковного братства у Полтаві, яке виступало за розбудову Української автокефальної православної церкви.

Упродовж 1920-х років професор В. О. Щепотьєв брав найактивнішу участь у проведенні українізації, організації Полтавського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук, губернського архіву та музею, залишив помітний слід у науковому і культурному житті краю. Його життя обірвали політичні репресії.

Ключові слова: Володимир Олександрович Щепотьєв, Полтава, Полтавський інститут народної освіти, культура, політичні репресії.

Володимир Олександрович Щепотьєв народився 25 вересня 1880 р. в місті Полтаві у родині службовця. Формування його світогляду, характеру, громадянських і національних поглядів відбувалося у рідному місті. Як засвідчують сучасники, загальна атмосфера в Полтаві справді мала величезний потенціал національного руху, що виховав велику когорту патріотів. Відомий політичний діяч Микола Ковалевський писав: «Тут, у Полтаві дух української культури перетривав віки і ніколи не був переможений». Інший громадський і кооперативний діяч Дмитро Соловей помітив: «<...> людське море, що оточувало Полтаву з усіх боків та наповнювало її кутки, було цілком українське і цілком здорове. Воно (як це виявилось в перші ж місяці революції 1917 року) ховало в собі колосальну національну енергію, але в приспаному стані, в потенції» [2, 257].

Дитинство майбутнього вченого-літературознавця пройшло у великій православній родині, яка дбала про релігійне вихо-

вання дітей. За спогадами його сина Миколи Володимировича, вирішальну роль у вихованні Володимира Олександровича відіграла мати Марія Григорівна. Її лагідна вдача, самовіддана любов до дітей, знання народного пісенного фольклору і чудовий голос заронили в душі хлопчика справжнє захоплення. Недарма ж у зрілому віці дослідник віддасть перевагу збиранню і вивченню української пісенно-поетичної творчості як одному з пріоритетів наукової діяльності. Мати власним прикладом спонукала дітей до вироблення внутрішньої потреби спілкування з Богом. Якщо відвідини церковної служби з матір'ю було святом, то суворий батько В. О. Щепотьєва змушував сина ще й переповідати зміст прослуханих проповідей.

Перша домашня грамота засвоювалася за допомогою духовної літератури, якої в оселі Щепотьєвих було чимало. Дослідниця музичної творчості В. Щепотьєва Л. Івахненко наводить власні свідчення вченого, який у дитинстві читав багато текстів церковної літератури

неписьменній бабусі, зокрема, «Життя святих»: «Це читання вголос було для мене дуже корисне, розвинувши у мене добру дикцію» [7, 116]. Батько ж учив сина Закону Божого, стежив за тим, аби син володів знанням Біблії, творів з церковної історії. Домашня освіта стала доброю базою для вступу на навчання до Полтавської духовної семінарії, яка була на той час одним з кращих навчальних закладів. Викладачами духовної семінарії були відомі вчені-богослови: архімандрит Памфіл – ректор семінарії, І. В. Абрамович, І. В. Авраменко, М. І. Виноградов, Г. Курдіновський, І. І. Маторін, В. М. Милосердов, Д. Н. Нарцисов, Г. І. Подгорний, священник П. Радченко та інші. Полтавський політичний і релігійний діяч К. І. Товкач, так характеризував атмосферу семінарії: «Складена наполовину з дітей сільського духовництва, а наполовину з дітей заможних селян, духовна школа на Україні заховувала в собі старі бурсацькі традиції з романтичними симпатіями до старого козацтва» [5, 1].

Духовну освіту В. О. Щепотьєв продовжив на словесному відділі Петербурзької духовної академії, куди в 1900 р. його делегували як кращого учня на кошти Полтавського губернського земства. За період навчання в академії він оволодів іноземними мовами – латинню й французькою, самостійно опанував польську і німецьку, що дозволило в майбутньому займатися літературними перекладами. На вибір теми дипломної роботи, виконаної на четвертому році навчання, вочевидь вплинув глибокий інтерес до народного фольклору, закладений родиною у дитинстві. Вона називалася «Борьба христианства с остатками язычества, по данным литературы допетровской эпохи». Разом з тим В. Щепотьєв багато читає, глибоко цікавиться творами українських, російських та зарубіжних письменників.

З 1904 р. розпочалася педагогічна діяльність В. Щепотьєва. У власноручно заповненій ним анкеті, що зберігається в архівно-кримінальній справі репресованого вченого, зазначено, що з 1904 до 1917 рр. він викладав російську мову в дівочій єпархіальній школі та в музичній школі Полтавського відділення Російського музичного товариства, а з 1917 до 1927 рр. – українську мову й літературу в

середніх і вищих навчальних закладах Полтави. В. О. Щепотьєв не стояв осторонь громадської діяльності і боротьби за права вчителів – у 1905 р. він брав участь у створенні Полтавського відділення Всеросійської спілки вчителів.

Досить рано розкрився талант В. О. Щепотьєва як дослідника історії рідного краю та народної культурної спадщини. В колі його наукових інтересів чільне місце посідало збирання та вивчення українського фольклору. Наскільки великого значення надавав Володимир Олександрович саме цим дослідженням, свідчать його слова з передмови до збірки народних пісень, виданої в 1915 р. «<...> Глибоко переконаний, що народна поезія і народна музика повинні, нарешті, зайняти належне місце у вихованні дітей, витіснивши ті бездарні, нібито дитячі вірші, які розповсюджені на нашому ринку» [11, 4]. У 1909 р. дослідник став членом визнаного громадського наукового осередку – Полтавської губернської ученої архівної комісії, що об'єднувала кращі наукові сили Полтавщини. Його наставниками і однодумцями були відомі історики й етнографи Л. В. Падалка, І. Ф. Павловський, В. О. Пархоменко, А. Ф. Мальцев, Г. Г. Ротмістров та інші. На сторінках збірників ПУАК з'являються перші наукові публікації В. Щепотьєва, присвячені переважно духовно-релігійній проблематиці: «Главные темы религиозно-песенного творчества украинского народа в христианский период» (1910 р.), «Книжный вариант одного из народных рассказов А. П. Стороженка», «До гражданства (про церкву Калнишевського)», а також суспільним поглядам поета І. П. Котляревського. З часом статті і повідомлення Щепотьєва почали публікуватися у наукових і науково-популярних виданнях Києва, Харкова, Полтави, таких як «Україна», «Етнографічний вісник», «Червоний шлях», «Зоря», «Записки Полтавського ІНО» та інших.

Водночас Володимир Олександрович був і бібліотекарем ученої архівної комісії та все глибше занурювався у справи впорядкування губернського (з 1923 р. окружного) архіву. 22 серпня 1922 р. його призначили завідувачем відділу історії революції, а згодом і всієї архівної установи. 4 листопада 1925 р. він

залишає цю роботу у зв'язку з перевантаженістю навчально-педагогічною роботою в Полтавському інституті народної освіти.

Заслуговує на увагу і велика просвітницька діяльність В. О. Щепотьєва на ниві культури. Він брав активну участь у заходах Музичного товариства «Боян», виступаючи з лекціями перед концертами хору, яким керував відомий український композитор і диригент Ф. М. Попадич. Про це свідчать численні афіші, що зберігаються в музеї «Музична Полтавщина». Енциклопедичні знання і ораторський хист робили лекції Щепотьєва, присвячені народним думам і пісням, надзвичайно цікавими. Ось як характеризувала його лекцію, котра супроводжувала концерт колядок газети «Полтавская речь»: «Лаконічно та яскраво лектор подав еволюцію колядок з часів язичництва і до цієї пори. Лектор виклав не зовнішню історію, а еволюцію змісту самої колядки, зв'язок її з певною епохою. У цей спосіб лектор дозволив побачити в колядці не лише уславлення Христа, а й відображення життя українського народу» [8].

Одним з перших В. О. Щепотьєв виступив як популяризатор творчості М. В. Лисенка. 25 березня 1913 р. у Полтаві вперше в Україні було відзначено роковину пам'яті композитора. Перед концертом дослідник виступив з великою доповіддю «М. В. Лисенко. Його життя та художня творчість», яка лягла в основу майбутньої книги про видатного українського композитора. Вона була опублікована під псевдонімом Василь Будищанець [4].

Не можна не згадати про музичну обдарованість самого Володимира Олександровича. Хоч його син Микола Володимирович і оцінює надто скромно музичний доробок батька й наголошує, що «всі твори не виходили за межі сімейних стін», все ж за підрахунками Л. Івахненко впродовж 1896–1936 рр. Щепотьєвим було створено 108 музичних творів (пісень, хорів, романсів, дуетів, опера «Семінаристи»).

Отже, до переломного у вітчизняній історії 1917 р. В. О. Щепотьєв підійшов із сформованими поглядами «свідомого українського діяча». В одному з опублікованих фрагментів листів його сина якраз ідеться про певні корективи версій дослідників щодо цього питан-

ня: «Я не можу погодитися з тим, що Володимир Олександрович «ідейно сформувався» в 1917–1920 рр. – у ці роки, завдяки революції, він себе проявив широко. А його «українізація» розпочалася значно раніше, в усякому разі близько 1910 року: це його лекції перед концертами «Бояна» - про веснянки, колядки, історичні пісні, це його перша наукова робота «Головні теми пісенно-релігійної творчості українського народу в християнський період», що була надрукована в 1910 р. <...> до 1917 р. він підійшов уже свідомим українцем» [9, 70].

Світоглядні і суспільні погляди вченого-патріота з одного боку сприяли активізації і широкому розвою культурного і наукового життя в Полтаві у 1920-х рр., з іншого – становили підґрунтя для виникнення конфлікту з радянсько-більшовицькою системою. Володимир Олександрович не репрезентував жодну з українських партій революційної доби, не був відомим як публічний політик, однак з глибокою прихильністю зустрів Українську революцію, підтримував культурно-освітні перетворення національних урядів. Революція, на його думку, мала стати вирішальним чинником у розв'язанні національного питання. На одному з допитів під час слідства він виклав слідчому свою позицію так: «Думка про самостійність України була для мене привабливою, але стояла на другому плані. Я ніколи не був фанатиком самостійності і часто думав, що Україні важко було б відстоювати свою самостійність. Я думав, головним, чином про українську культуру» [1, 237–238].

В часи революції загострилося релігійне питання, яке вилилося у формулу «Українська держава – українська церква». У 1920 р. в Полтаві було засноване Православне церковне братство, котре «<...> поставило собі за мету організацію на ґрунті «православної восточної церкви» – української автокефальної церкви» [5, 5]. Арештований у справі Спілки визволення України (1929 р.) полтавський адвокат, у минулому священник Кость Іванович Товкач справедливо зазначав про «<...> велике значення релігії, як певного не тільки церковного чинника, а й громадського, бо не дурно ж на протязі всієї історії державна влада використовувала релігію, щоб впливати на

нарід. На Україні ж національне відродження залежало великою мірою від впливу зросійщеного духовництва, що протягом століть мало під своїм впливом людність» [5, 4–5]. Він також указує, що очолював Братство В. О. Щепотьєв. Як його голова Щепотьєв ухпив до Всеукраїнської церковної ради. Діяльність Братства, зареєстрованого адміністративним відділом Полтавського губвиконкому, була цілком легальною і припинилася тільки в 1922 р., коли в місті організувалася Українська автокефальна церква з формальними органами управління. Братство ж розкололося на прихильників митрополита В. Липківського і місцевого священика О. Булдовського. К. Товкач і В. Щепотьєв розійшлися в поглядах, що послужило причиною «охолодження в особистих стосунках», при зустрічах вони обмінювалися лише офіційними вітаннями [5, 4].

В. О. Щепотьєв сам засвідчував, що «був пов'язаний з процесом українізації церкви» та її діячами єпископом Парфенієм, священиками О. Булдовським, К. Кротевичем. Але автокефалію розцінював як політичне явище, а релігія, на його переконання, «повинна бути вище політики і поза політикою», тому й відійшов від УАПЦ [1, 239]. Ймовірно, що Полтавське Братство виникло під безпосереднім впливом київських активістів автокефалії. К. Товкач згадує, що в Києві ще в 1917 р. було створене Кирило-Мефодіївське братство як «суто церковна організація, що підмовлювала скликання всеукраїнського церковного собору». Його організатори М. Мороз та В. Липківський у 1920 р. відвідували Полтаву і «виступали з доповідями про церковний рух» [5, 5]. Разом з тим К. Товкач заперечував «політичні цілі» та політичний характер їхньої діяльності.

Ставлення радянської влади до питань релігійного життя будувалося на богоборчій ідеології. Українська автокефальна православна церква розглядалася ще й як осередок націоналістичної антирадянської боротьби, петлюрівщини, тому й отримала таку оцінку: «<...> вона становить природний відбір національно налаштованих елементів, а керівники церковних автокефальних організацій – єпископи і священики – становлять, так би мови-

ти, природний відбір в тому ж сенсі і кожний з них, пропагуючи ідею українізації церкви і її автокефалії, повинен був вести націоналістичну роботу, хотів би він того чи не хотів» [5, 50]. Отже участь В. О. Щепотьєва в церковно-релігійних процесах, пов'язаних з українізацією православної церкви, неминуче потягнула за собою звинувачення з боку радянської влади в націоналізмі й антирадянській діяльності на його адресу.

Влада тим часом посилювала роль органів держбезпеки – Державного політичного управління в боротьбі з українською інтелігенцією. Вони керувалися циркулярними листами «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. та «Про український сепаратизм» від 4 вересня цього ж року. Наголошувалося, що новий національний курс після XII з'їзду ВКП(б) зробив неможливим продовження збройного спротиву більшовицькій владі, тому націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на «культурний фронт». Це був сигнал до згортання політики українізації. В. О. Щепотьєв не помилився у своєму невтішному прогнозі, підстав для якого було більше ніж досить: «Мені часто здавалося, що українізація проводилася тільки в інтересах зовнішньої політики, щоб привабити на свій бік українців, які живуть за кордоном. Я все думав, що українізацію відмінять» [1, 246 зв.].

1920-ті роки були найбільш плідними у науково-педагогічній діяльності В. О. Щепотьєва. Він зосередився на викладацькій роботі в Інституті народної освіти, з 1921 до 1923 рр. був його ректором, з 1926 р. він – професор «спеціальності історія літератури», з 1924 р. – голова Наукового товариства при Всеукраїнській академії наук. Важко знайти таку сферу наукового і культурно-освітнього життя в місті, до якого б не був причетним професор Щепотьєв. І саме в цей період він потрапляє в поле зору співробітників полтавського окружного відділу ДПУ. В 1927 р. було заведено оперативну агентурну розробку під назвою «Культуртрегери». В її матеріалах В. О. Щепотьєва називають «головним ідеологом правої націоналістичної української групи». Список підозрюваних осіб збігався з переліком членів наукового товариства. Повідомлялося також, що за Щепотьєвим будуть сте-

жити два завербованих агенти з його оточення [6, 3 зв.]. Навколо Щепотьєва посилюється напруга, перевіряються його наукові зв'язки, кореспонденція, службові відрядження тощо.

Критична маса звинувачувальних фактів накопичилася на початку 1928 р. і в березні його заарештували. Містом пройшли чутки, ніби причиною арешту стало те, «що в одній з своїх лекцій торкнувся Троцького і троцькістської опозиції» [5, 39]. Миттєво відреагувала рада наукового товариства, яка ухвалила рішення про виключення з списків «... Бузинного О. Г., Воропая В. С., Голобородька П. Г., Жигадла І. А., Рекала Є. Л., Тахтая О. К., Чуйка В. С., Щепотьєва В. О., які перебувають під слідством ДПУ за звинуваченням у контрреволюції» [10, 6]. В. О. Щепотьєв проходив у справі Спілки визволення України та отримав три роки адміністративного заслання в містечко Славгород Алтайського краю.

Після повернення в 1934 р. Володимир Олександрович з дружиною їде в село Веприк, втративши у Полтаві будинок і майно. Через неможливість працювати за фахом, він займався літературними перекладами, допомагав у постановці вистав аматорським гурткам сільбуду тощо. Спілкування обмежувалося переважно родинним колом. Однак початок «великого терору» 1937–1938 рр. зробив фігурантами нових кримінальних справ передусім тих, хто вже перебував під арештом і слідством. 21 вересня 1937 р. професора Щепотьєва знову заарештували. В постанові на арешт Гадяцького райвідділу НКВС зазначалося, що він «<...> серед населення поширював контрреволюційні настрої з націоналістичним ухилом, також переховував у себе контрреволюційно-націоналістичну літературу». Надуманість звинувачень слідчих при детальному ознайомленні з архівно-кримінальною справою очевидна. Це підтверджується й матеріалами додаткового розслідування 1958 р. у відповідь на протест прокурора Полтавської області. Зокрема, зроблено висновок, що слідство проводилося необ'єктивно і не відповідало вимогам закону, протоколи допитів виправлялися, дописувалися і змінювалися після того, як

вони були підписані звинувачуваними тощо.

Володимира Олександровича розстріляли за вироком трійки Управління НКВС у Полтавській області 19 листопада 1937 р. Проте на клопотання сина про долю батька у 1957 р. повідомили, що він помер «від паралічу серця». У довідці від 4 травня 1960 р., яка знаходиться у архівно-кримінальній справі, сфальсифіковано не лише причину, але й дату смерті: «<...> зареєструвати в ЗАГСі Виконкому Гадяцької районної ради депутатів трудящих смерть гр. Щепотьєва Володимира Олександровича, як таку, що настала в місцях ув'язнення 20 травня 1941 року від паралічу серця» [1, 324].

Реабілітація В. О. Щепотьєва відбулася 5 липня 1958 р., але гідне вшанування його імені стало можливим з 1991 р. Ряд публікацій, в тому числі й автора цієї статті, дозволили з'ясувати головні етапи життя і багатогранної діяльності видатної людини, великого патріота України.

Список використаних джерел

1. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. — Спр. 5179-С. — Т. 1.
2. Бабенко Л. Дмитро Соловей / Л. Бабенко, М. Аліман // Українські кооператори. Історичні нариси. — Кн. 2. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 257—272.
3. Бабенко Л. Щепотьєв Володимир Олександрович / Л. Бабенко // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг. — Кн. 5 / Упоряд. О. А. Білоусько. — Київ-Полтава : Оріяна, 2007. — С. 696—708.
4. Будищанець В. Славний музикант Микола Лисенко / В. Будищанець. — Полтава, 1913.
5. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ. — Спр. 67098. У 268 томах. — Т. 222.
6. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ. — Спр. 370. У 13-х томах. — Т. 3.
7. Івахненко Л. Я. В. Щепотьєв / Л. Я. Івахненко // Родовід. — 1995. - № 11. — С. 115—124.
8. Полтавська речь. — 1912. — 17 января.
9. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В. О. Щепотьєва / П. Ротач // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області: матеріали наукової конференції. — Полтава, 1998. — С. 68—83.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166, оп. 9, спр. 1444.
11. Щепотьєв В. Народные песни, записанные в Полтавской губернии (с нотами) / В. Щепотьєв // Издание Полтавской губернской архивной комиссии. — Полтава, 1915. — С. 17—27.

L. BABENKO
Poltava

PROFESSOR V. O. SHCHEPOTIEV IN SPIRITUAL-RELIGIOUS AND CULTURAL-EDUCATIONAL ASPECTS OF THE LIFE OF THE CITY OF POLTAVA

The article is devoted to the lifespan and professional activity of the famous educator, scholar, religious and cultural statesman professor Volodymyr Oleksandrovych Shchepotiev. While working in Poltava he experienced the growth from a teacher of the Ukrainian literature to the professor, rector of Poltava institution of Folk Education. He exposed great interest to religious life and took part in establishing Orthodox Church brotherhood in Poltava which supported the development of Ukrainian autocephalous orthodox church.

During 1920s professor V. O. Shchepotiev took an active part in carrying out ukrainization, in establishing Poltava scientific society within the activity of Ukrainian Academy of Science, in organizing the regional archive and the museum, he contributed a lot to scientific and cultural life of the region. His life was abruptly broken down with political repression.

Key words: Volodymyr Oleksandrovych Shchepotiev, Poltava, Poltava institution of Folk Education, culture, political repression.

Л. Л. БАБЕНКО
г. Полтава

ПРОФЕССОР В. О. ЩЕПОТЬЕВ В ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНОЙ И КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ ПОЛТАВЫ

Статья посвящена жизни и деятельности известного педагога, исследователя, религиозного и культурного деятеля профессора В. О. Щепотьева. Работая в Полтаве, он прошел путь от учителя словесности до профессора украинской литературы, ректора Полтавского института народного образования. Он проявлял большой интерес к религиозной жизни, брал участие в создании Православного церковного братства в Полтаве, которое выступало за создание Украинской православной автокефальной церкви.

В течении 1920-х гг. профессор В. О. Щепотьев брал самое активное участие в проведении украинизации, организации Полтавского научного общества при Всеукраинской академии наук, губернского архива и музея, оставил заметный след в научной и культурной жизни края. Его жизнь оборвалась вследствие политических репрессий.

Ключевые слова: Владимир Александрович Щепотьев, Полтава, Полтавский институт народного образования, культура, политические репрессии

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015